

Meta-analysis of Experimental Studies of Factors Affecting Social Empowerment in Iran

Mehrisadat Mousavi *

Assistant Professor of Sociology and Head of
Department of Sociology, Allameh Tabatabaee University, Tehran,
Iran.

Ahdieh Asadpour

Associate Professor of Sociology, Allameh Tabatabaee
University, Tehran, Iran

Abstract

The present study seeks to re-analyze and statistically summarize the previous set of research on the phenomenon of social empowerment as one of the main concepts of development. In other words, it seeks to enumerate the factors affecting social empowerment and the extent of this impact based on previous studies and quantitative research. This study tries to answer the main research question by using meta-analysis method as one of the types of research review methods. In order to perform meta-analysis of all valid scientific researches at the domestic level from 2007 to 2020, it was selected as the statistical population of the research and after studying all the obtained documents, 23 documents were finally identified as suitable for meta-analysis. The data obtained from these documents were analyzed using meta-analysis software (CMA2). The research findings were presented in two parts: descriptive findings and meta-analysis findings. Findings obtained from the combination of effect intensity show that the variables of socio-economic status and social participation with the effect of combined effects of 0.436 and 0.434, respectively, had an average effect on the amount of social empowerment. Also, among the studied variables, the age variable had the least effect on the level of social empowerment and its effect was negative.

Keywords: Social Empowerment, Meta-analysis, Socio-economic Base, Social Participation

* Corresponding Author: smousavi1@gmail.com

How to Cite: Mousavi, M. S; Asadpour, A.(2023). Meta-analysis of experimental studies of factors affecting Social empowerment in Iran, *Journal of Social Development and Welfare Planning*, 15(54), 257-285.

فرا تحلیل مطالعات تجربی عوامل اثرگذار بر توانمندسازی اجتماعی در ایران

مهری سادات موسوی* دانشیار جامعه‌شناسی دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.
عهده‌ی اسدپور مدرس جامعه‌شناسی دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.

چکیده

مطالعه پیش‌رو درصدد تحلیل مجدد و تلخیص آماری مجموعه تحقیقات پیشین در زمینه پدیده توانمندسازی اجتماعی به‌عنوان یکی از مفاهیم اصلی توسعه است. به عبارتی، به دنبال آن است که بر اساس مطالعات و تحقیقات کمی پیشین، عوامل مؤثر بر توانمندسازی اجتماعی و میزان این تأثیرگذاری را احصاء نماید. این مطالعه با کاربست روش فرا تحلیل به‌عنوان یکی از انواع روش‌های مرور تحقیقات سعی دارد به سؤال اصلی پژوهش پاسخ دهد. جهت اجرایی کردن فراتحلیل کلیه تحقیقات معتبر علمی در سطح داخلی از سال ۱۳۸۶ تا ۱۳۹۹ به‌عنوان جامعه آماری تحقیق انتخاب و با مطالعه تمامی اسناد به‌دست آمده، نهایتاً ۲۳ سند جهت انجام فرا تحلیل مناسب تشخیص داده شد. تجزیه و تحلیل داده‌های به‌دست آمده از اسناد مزبور با استفاده از نرم‌افزار فرا تحلیل (CMA2) صورت پذیرفت. یافته‌های تحقیق در دو بخش یافته‌های توصیفی و یافته‌های حاصل از فرا تحلیل ارائه شد. یافته‌های حاصل از ترکیب شدت اثر، نشان می‌دهد که متغیرهای پایگاه-اقتصادی اجتماعی و مشارکت اجتماعی به ترتیب با اندازه اثرات ترکیبی معادل ۰/۴۳۶ و ۰/۴۳۴ در حد متوسط بر میزان توانمندسازی اجتماعی اثرگذار بوده‌اند. هم‌چنین از میان متغیرهای مورد بررسی متغیر سن کمترین اثر را بر میزان توانمندسازی اجتماعی داشته و اثرگذاری آن نیز به‌صورت منفی بوده است. واژه‌های کلیدی: توانمندسازی اجتماعی، فرا تحلیل، پایگاه اقتصادی-اجتماعی، مشارکت اجتماعی.

* نویسنده مسئول. smousavil@gmail.com

مقدمه و بیان مسئله

امروزه توانمندسازی به یکی از مفاهیم اصلی توسعه پایدار تبدیل شده است. به نحوی که برخی آن را حق اساسی انسان و اصل اساسی توسعه به شمار آورده‌اند (Dudwick et al. 2006: 88). رابطه توانمندسازی با توسعه پایدار را می‌توان به طریق مورد کاوش قرار داد: ۱. توانمندسازی از اجزای توسعه پایدار است؛ ۲. توانمندسازی عامل توسعه پایدار تلقی می‌شود و ۳. توانمندسازی معلول توسعه پایدار به شمار می‌رود (سعدی و همکاران، ۱۳۹۳: ۸۶). بر این اساس، می‌توان ادعا کرد که دستیابی به توسعه پایدار بدون توجه و ایجاد توانمندسازی امکان‌پذیر نیست.

حال باید بدین پرسش پاسخ داد که مفهومی که تحت عناوینی همچون توانمندسازی^۱، تواناسازی، مقتدر سازی^۲، قدرت‌یابی، توان‌افزایی و... از آن یاد می‌شود، به چه معناست؟ پیش از پاسخگویی بدین پرسش می‌توان به سخن سعدی و همکارانش (۱۳۹۳: ۸۶) استناد کرد که به وجود تعاریف مختلف و متعدد از مفهوم مذکور اذعان داشته و علت این تنوع را در دو عامل جست‌وجو نموده‌اند: نخست اینکه توانمندسازی مفهومی چندبعدی است و دوم اینکه در علوم مختلفی همچون مدیریت، روان‌شناسی، جغرافیا، کشاورزی و جامعه‌شناسی و... به کار گرفته شده است.

امارتیا سن در کتاب «توسعه به مثابه آزادی»^۳ توانمندسازی را نوعی آزادی مطرح می‌کند که هم ابزار است و هم هدف غایی. از نظر وی، آزادی به معنای دستیابی به شیوه‌های گوناگون زیستن است و توانمندی نیز بر گسترش این آزادی‌ها برای انسان، به گونه‌ای که بتواند به همان شیوه که ارزشمند می‌شمارد زندگی کند (Amartya Sen, 1999: 84). در یک برداشت جامع‌تر توانمندسازی را می‌توان بسط توانایی افراد برای انتخاب‌های راهبردی و حساس زندگی‌شان در بستری که این توانایی پیش‌تر از آن‌ها نفی می‌شد (حاشیه مانده بودند)، تعریف کرد (Nilachir, 2001: 43).

-
1. Enabling
  2. Empowerment
  3. Development as Freedom

نکته مهم و جالب توجه این است که توانمندسازی در عین داشتن تعاریف مختلف، مفهومی چندبعدی به شمار می‌رود که می‌تواند در ابعاد مختلف فرهنگی، اقتصادی، سیاسی، آموزشی، روان‌شناختی، حقوقی و اجتماعی تحقق یابد. در این مطالعه توانمندسازی در بعد اجتماعی آن مدنظر است. چرا که می‌توان ادعا نمود بعد اجتماعی توانمندسازی نسبت به سایر ابعاد از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده و به نحوی سایر ابعاد را تحت تأثیر قرار می‌دهد. توانمندسازی اجتماعی به معنای حضور اجتماعی، مشارکت در زندگی همگانی، مورد احترام واقع شدن توسط دیگر اعضای جامعه و ارتباط برقرار کردن فراتر از جامعه محلی، با انجمن‌ها و جنبش‌های اجتماعی و ... است (تاج‌الدین و رحمتی والا، ۱۳۹۳: ۱۳۴).

اهمیت فراوان توانمندسازی و پیامدهای مثبت حاصله از آن برای فرد (سطح خرد) و جامعه (سطح کلان) منجر به انجام مطالعات و تحقیقات مختلفی در این حوزه در سطح جهانی شده است. پژوهشگران داخلی نیز از آن غفلت نورزیده‌اند. این ادعا با یک جست‌وجوی کوتاه در زمینه توانمندسازی اجتماعی قابل اثبات است. مرور مطالعات این حوزه، محققان را با انبوهی از اطلاعات وسیع و انباشته در باب ابعاد سبب‌شناختی پدیده مذکور مواجه خواهد کرد. به نحوی که می‌توان گفت وجود تحقیقات مختلف و تکرار عوامل مؤثر بر توانمندسازی اجتماعی یک آشفتگی و ابهام درباره علل یا عوامل مهم تأثیرگذار بر آن را به ذهن متبادر می‌کند.

به همین دلیل، در مطالعه پیش‌رو سعی شده با بررسی و تحلیل موشکافانه تحقیقات انجام شده در این زمینه، چکیده و ماحصل آن‌ها به صورت نظام‌مند نشان داده شود تا یک نتیجه‌گیری کلی از عوامل مؤثر بر پدیده توانمندسازی اجتماعی در اختیار برنامه‌ریزان و سیاست‌گذاران این حوزه قرار گیرد. جهت رسیدن به هدف مذکور کاربست روش فرا تحلیل و اصول و قواعد مرتبط با آن مناسب تشخیص داده شد. چرا که فرا تحلیل یک نوع مرور ادبیات است که در آن برای تلخیص یافته‌های پژوهش‌های مختلفی که روی موضوع

واحدی [مانند توانمندسازی اجتماعی] انجام شده است، از روش‌های کمی استفاده می‌شود (قربانی‌زاده و حسن‌نانگیر، ۱۳۹۳: ۲۵).

در روش آماری مزبور، سعی بر این است که با تلخیص آماری نتایج تحقیقات گذشته، یک برآورد کلی از اثر عمل آزمایشی انجام شود. بدین ترتیب، انجام فرا تحلیل تنها در حوزه‌ها و موضوعاتی امکان‌پذیر است که حداقل به لحاظ کمی، تعداد تحقیقات در آن، قابل توجه باشد. موضوع «توانمندسازی» از جمله این موضوعات است. با توجه به نکات صدرالاشاره، در این پژوهش تلاش شد بدین پرسش پاسخ داده شود که در تحقیقات انجام‌شده در حوزه توانمندسازی اجتماعی، چه عواملی بیشترین تأثیر را بر بروز پدیده نامبرده در ایران دارند؟

پیشینه تحقیق

تشریح و ذکر پیشینه تحقیق نمایانگر یکی از مراحل اجرای فرا تحلیل است. همان‌طوری که یکی از فرا تحلیل‌گران، در بررسی مراحل اجرای فرا تحلیل، اشاره می‌کند که در قسمت پیشینه تحقیق بیشتر به نظریات و تحقیقاتی اشاره شود که رابطه بین متغیرهای مستقل بر متغیر وابسته مورد بررسی در فرا تحلیل را نشان دهند تا خواننده درک کلی از مهم‌ترین نظریات موجود در این حوزه پیدا کند (Cooper, 2009). در همین راستا، در این قسمت از تحقیق، ابتدا تعریفی از توانمندسازی و توانمندسازی اجتماعی ارائه می‌شود و سپس چند نظریه مهم در باب عوامل تأثیرگذار بر توانمندسازی اجتماعی مطرح می‌گردد.

توانمندسازی اصطلاحی است که در سال‌های اخیر، پذیرش سریع و فزاینده‌ای داشته و در بحث‌های مربوط به توانمندسازی افراد محروم ظاهر شده است. در واقع، این واژه ارتباط تنگاتنگی را با بهبود مستمر، ارتقای صلاحیت، تغییر در رفتار و بهبود در عملکرد نشان می‌دهد. به عبارت دیگر، توانمندسازی به عنوان یک ایده متداول بخشی از زبان توسعه محسوب می‌شود و می‌تواند با بهبود عملکرد اعضای آسیب‌پذیر جامعه، بقا را تثبیت کند (تاج‌الدین و رحمتی والا، ۱۳۹۳: ۱۳۴).

نظریه‌ورزی‌ها و ایده پردازی‌های مختلف در حوزه توانمندسازی بیشتر بر اساس تجارب کشورهای جهان سوم و «کشورهای درحال توسعه»^۱ شکل گرفته است. توانمندسازی به معنای شناخت ارزش افراد و سهمی است که آن‌ها می‌توانند در انجام دادن امور داشته باشند (همان: ۱۳۵). فرخی، بر این باور است که مراحل مختلفی که یک فرد طی آن از نیازها و خواسته‌های درونی خود آگاه شده و انگیزه و جرأت دستیابی به هدف مورد نظر را در خود تقویت و به همراه آن توانایی و شایستگی لازم برای عملی ساختن آن را در خود ایجاد می‌کند توانمندسازی نام دارد (۱۳۷۶: ۳۱۱).

سیاست‌های توانمندسازی به این دلیل اتخاذ می‌شود که قشرهای محروم جامعه نه تنها دسترسی کمتری به منابع قدرت دارند، بلکه اساساً فاقد کنترل بر این منابع‌اند (تاج‌الدین و رحمتی والا، ۱۳۹۳: ۱۳۵). بدین ترتیب، هدف توانمندسازی کمک به افراد ضعیف است تا تلاش نمایند بر ضعف‌هایشان غلبه؛ جنبه‌های مثبت زندگی‌شان را بهبود بخشیده، مهارت‌ها و توانایی‌هایشان را برای کنترل عاقلانه زندگی افزایش داده و آن را در عمل پیاده نمایند. به زبان ساده و قابل فهم، راهبرد توانمندسازی به مصداق آموزش ماهیگیری و حتی توربافی به جای ماهی دادن به افراد یا گروه‌هایی است که به‌عنوان جامعه هدف مدنظر هستند.

به‌طور کلی اعتقاد غالب بر این است که توانمندسازی دارای رویکردی اصلاح‌طلبانه^۲ است و به لحاظ نظری نیز نظریه‌های توانمندسازی نوعی راهبرد محسوب می‌شوند. همان‌طوری که موزر عنوان می‌کند که این نظریات را باید به‌مثابه یک استراتژی مدنظر قرار داد (۱۳۷۲: ۱۴-۱۳) که مهم‌ترین آنها بدین شرح‌اند؛ سارا لانگه^۳ در مدل تواناسازی خود ضمن تأکید بر ایده محوریت برابری جنسیتی در هرگونه برنامه توسعه‌ای، یک مدل مفهومی پنج مرحله‌ای شامل رفاه، دسترسی، آگاهی، مشارکت و کنترل مطرح می‌کند که

-
1. Developing countries
  2. Reformist approach
  3. Sara Longwe

می تواند مبنایی برای سنجش توانمندی زنان باشد. لین بنت^۱ با تلفیق توانمندسازی و ادغام اجتماعی، نظریه ای درباره تغییر اجتماعی با هدف فقرزدایی پایدار ارائه کرد.

در نظریه آمارتیا سن بر دو مفهوم توانمندی و آزادی انتخاب تأکید شده است. از نظر او، توانمندی هر فرد عبارت است از: «امکان انتخاب بین ترکیب های مختلفی از عملکردها» (Sen, 2010: 183). در این تعریف، توانمندی نه صرفاً در داشتن و دسترسی به سطوح بالایی از برخورداری های مختلف بلکه در بهره مندی از آزادی انتخاب بین عملکردهای مختلف در حوزه های گوناگون زندگی است که در کنار هم شیوه مطلوب زندگی از دیدگاه فرد را به تصویر می کشند.

نایلا کبیر نیز نگرشی سه وجهی شامل عاملیت (به عنوان نوعی قدرت درونی^۲)، منابع^۳ و دستاوردها به توانمندسازی دارد (Nilacbir and et al., 2010: 18). استراتژی توانمندسازی می تواند در ابعاد مختلفی پیاده سازی شود که این ابعاد با یکدیگر «روابط هم افزا^۴» دارند. یکی از ابعاد مهم آن که توسط محققان علوم اجتماعی مورد مذاقه قرار می گیرد، توانمندسازی اجتماعی است تا در نهایت امر، جامعه متشکل از افرادی توانمند از نظر اجتماعی گردد (Narayana, 2002: 3; Malik and at al. 2011: 385).

توانمندی اجتماعی با متغیرهای تغییر نگرش نسبت به نقش [نقش زنانگی یا مردانگی]، مشارکت در امور اجتماعی، جمع گرایی و تمایل به حضور در فضاها ی عمومی تعریف می شود (شادی طلب، ۱۳۸۳: ۲۳ به نقل از شکوری و همکاران، ۱۳۸۶: ۶). توانمندسازی اجتماعی، ظرفیت مشارکت و احساس خود اثربخشی در شهروندان ایجاد می کند. این بعد از توانمندی، دید مثبت به قدرت دارد و بر این باور است که هر شهروندی در جامعه دارای قدرت است (Kyem, 2004: 29).

-
1. Lynn Bennett
  2. power within
  3. resources
  4. Synergetic Relation

شاخص مذکور از مؤلفه‌های متعددی تشکیل می‌شود. سعدی و همکارانش توانمندسازی اجتماعی را متشکل از سه بعد تحرک اجتماعی (آزادی در رفت‌وآمد)، ارتباطات اجتماعی (ارتباط با همسایگان و شرکت در جلسات مذهبی و دینی) و اعتماد به نفس (میزان متکی بودن فرد به خودش) دانسته‌اند (۱۳۹۳: ۸۵). مهاجری امیری و همکارانش، فردی را از نظر اجتماعی توانمند تعریف می‌کنند که در میان همسالان خود از جایگاه و احترام برخوردار باشد و از این امر اطمینان داشته باشد که می‌تواند از نظر اجتماعی جایگاه خود را بهبود ببخشد و از ایفای نقش خود در خانواده‌اش راضی باشد (۱۳۹۵: ۲۱۶).

محققان دیگری همچون رابرت پاتنام نیز از نشانگرهای^۱ توانمندسازی اجتماعی سخن به میان آورده‌اند. وی بر نشانگرهایی نظیر اعتماد، هنجارها و شبکه‌های ارتباطی تأکید کرده است که از طریق تسهیل کنش‌هایی هماهنگ، کارایی جامعه را افزایش می‌دهند (Putnam, 1993: 193). جمع‌گرایی و شرکت در فعالیت‌های اجتماعی مورد تأکید افشانی و فاتحی (۱۳۹۵: ۲۸) بوده است. کیائی و همکارانش بر نشانگرهایی چون اعتماد، تعامل، مشارکت و آگاهی تمرکز کرده و آن را مطالعه نموده‌اند (۱۳۹۶: ۶۶۹).

مرور منابع مختلف درباره‌ی توانمندسازی اجتماعی و جمع‌بندی آن‌ها، می‌توان گفت چند عامل به‌عنوان عوامل پرتکرار در مقالات و پایان‌نامه‌های مورد بررسی مطرح شده‌اند. مطرح‌شدن عوامل متعدد بدین سبب برمی‌گردد که توانمندسازی اجتماعی یک پدیده اجتماعی است و پدیده‌های اجتماعی تک‌علتی نیستند و از عوامل فردی و اجتماعی متعددی تأثیر می‌پذیرند. توانمندسازی اجتماعی نیز از این قاعده مستثنا نیست و از یکسو به عوامل فردی همچون سطح تحصیلات و سن و از سوی دیگر با عوامل اجتماعی همچون میزان سرمایه اجتماعی استفاده از رسانه‌های جمعی رابطه دارد.

یکی از این متغیرها، نقش رسانه‌های جمعی است. باید گفت جامعه‌شناسان نظرات متفاوتی [مثبت و منفی] در رابطه با پیامدهای رسانه‌ها بر توانمندسازی اجتماعی [و فرهنگی]

---

1. Proxy

افراد دارند که برخی از آنها (مانند Okere and Okere, 2013; Moy and Scheufele, 2000; Bushra and 2000; Shabir and et al., 2014; De Anca and Gabaldon, 2014; Wajih, 2015) از نقش مثبت استفاده از رسانه‌ها (به نقل از کیانی و همکاران، ۱۳۹۶: ۶۶۳) و بهره‌گیری از محتوای آن‌ها بر توانمندسازی اجتماعی تأکید دارند. متغیر دیگر سرمایه اجتماعی است که مهم‌ترین و پرتکرارترین نظریه‌پردازان آن در مطالعات بررسی شده عبارت‌اند از کلمن، پاتنام و بوردیو.

روش تحقیق

مطالعه پیش‌رو از نوع مرور تحقیقات به‌عنوان تحقیقی ثانویه است. در مرور تحقیقات به پرسش‌هایی از این دست پاسخ داده می‌شود: «تاکنون برای مطالعه یک موضوع خاص از چه نظریه‌ها یا مدل‌های پژوهشی استفاده شده است؟؛ نتایج حاصل از این مطالعات تا چه اندازه باهم همخوانی دارند؟؛ موضوع مورد نظر با استفاده از چه روش علمی و با کدامین ابزار پژوهشی مورد مطالعه قرار گرفته است؟ آیا تمامی ابعاد مفهوم مورد نظر، در مرکز توجهات پژوهشگران قرار گرفته است؟؛ درباره موضوع مورد بررسی چه خلأ نظری و علمی وجود دارد؟» (قربانی‌زاده و حسن‌نانگیر، ۱۳۹۳: ۱۵).

پاسخ بدین پرسش‌ها و سؤالات دیگر از این دست، مستلزم مرور ادبیات و نوشته‌های موضوع تحقیق مورد نظر پژوهشگر است. محقق با مرور تحقیقات پیشین به آنچه که تا به امروز انجام شده است، اشراف نسبی پیدا می‌کند و با تشخیص زیرکانه مسئله تحقیق و در انداختن طرح نوین پژوهشی سعی می‌کند گره‌ای از گره‌های کور علمی باز کند و به گسترش مرزهای دانش کمک کند. با توجه مطالعات صورت پذیرفته در زمینه توانمندسازی اجتماعی نیز می‌توان به مرور ادبیات در این حوزه پرداخت.

در یک دسته‌بندی کلی می‌توان مرور تحقیقات را به چهار نوع تقسیم کرد: ۱. «مرور نظام‌مند» با تمرکز بر یک سؤال واحد تلاش می‌کند تمامی شواهد تحقیقات مهم مرتبط با

آن سؤال را شناسایی، ارزیابی و ترکیب کند (Mair and Shepperd, 2011: 36)؛ ۲. «مرور یکپارچه^۱» که در آن تلاش می‌شود نتایج تحقیقات تجربی و غیرتجربی و کارهای نظری با هم ترکیب شود (قربانی‌زاده و حسن‌نانگیر، ۱۳۹۳: ۱۶)؛ ۳. «مرور کیفی^۲» که در آن نتایج تحقیقات کیفی ترکیب می‌شوند (همان: ۱۶) و ۴. «فرا تحلیل^۳» که یک تکنیک آماری برای ترکیب تحقیقات کمی است تا متوسط اثر یک تکنیک خاص را تعیین نماید (Kulik, 2003: 63).

از میان انواع روش‌های مرور تحقیقات که در بالا ذکر آن رفت، روش فرا تحلیل در این مطالعه به کار بسته شد. روش فرا تحلیل یا تحلیل تحلیل‌ها (Egger and et al: 213) یک فن آماری است که برای ترکیب یافته‌های مطالعات مستقل اما مشابه به کار می‌رود و بر مبنای آن‌ها میزان اثرگذاری یک متغیر بر روی متغیر دیگر را مشخص و تعیین می‌نماید. جهت رسیدن بدین هدف، تعدادی از پیش‌فرض‌های پیاده‌سازی روش فرا تحلیل مورد توجه واقع شد. از جمله اینکه تمامی تحقیقات مرور شده در زمینه یک موضوع تکین یعنی موضوع توانمندسازی اجتماعی به چاپ رسیده بوده‌اند؛ این مطالعات از نوع مطالعات علی-مقایسه‌ای، آزمایشی، شبه آزمایشی و همبستگی بوده‌اند؛ از توزیع نرمال برخوردار و مستقل از یکدیگر بوده‌اند. پیش‌فرض‌های مدنظر قرار گرفته از جمله مواردی بوده‌اند که هومن (۱۳۸۷: ۹۹) در اثر خود بدان‌ها اشاره کرد.

بدین ترتیب، جامعه آماری تحقیق را اسنادی تشکیل می‌دهند که به موضوع توانمندسازی اجتماعی اختصاص داشتند و به شیوه تمام‌شماری گزینش و نمونه‌گیری شده‌اند. جهت تقویت و افزایش اعتبار و پایایی تحقیق سعی شد از ورود اطلاعات اسنادی که ضعیف یا بسیار ضعیف بوده‌اند پرهیز گردد. برای مثال مطالعاتی که از پشتوانه نظری برخوردار نبودند یا داده‌های آماری متناقضی را ارائه داده بودند، حذف شدند. هم‌چنین اسنادی گزینش شدند که در فاصله زمانی ۱۳۸۶ تا ۱۳۹۹ بوده و از انتخاب تحقیقاتی که

-
1. integrative review
  2. qualitative review
  3. meta- analysis

مربوط به سال‌های قبل از ۱۳۸۶ بوده، اجتناب شد. چرا که مطالعات پیش از سال مذکور علاوه بر محدود بودن از نظر آزمون‌های آماری قابل‌اتکا نبوده‌اند.

علاوه بر این، اسنادی مورد توجه قرار گرفتند که یا در مجلات معتبر علمی-پژوهشی چاپ یا به شکل پایان‌نامه در مقاطع تحصیلات عالی دفاع شده بودند. اعتبار مقالات چاپ‌شده علمی-پژوهشی حداقل توسط دو داور و پایان‌نامه نیز توسط اساتید راهنما و داور ارزیابی و تأیید شده است. با توجه به نکات فوق‌الذکر، از میان بیش از ۹۱ سند مورد بررسی، ۲۳ مقاله و پایان‌نامه ردیابی شده، و بر اساس نکات گفته‌شده فوق، انتخاب و مورد استفاده قرار گرفتند.

همچنین به دلیل استفاده از نرم‌افزار آماری «CMA2» در این پژوهش و لزوم تکرار متغیرها در حداقل ۵ سند که الزامی برای ورود به فرا تحلیل است، فرضیه‌ها یا متغیرهای تکرار نشده کنار گذاشته شده و فرضیه‌های تکرار شده در حداقل ۵ سند مورد بررسی قرار گرفتند. علاوه بر این، به سبب نیاز به داده‌های کمی در ورود داده‌ها به نرم‌افزار آماری، از بررسی پژوهش‌های کیفی صرف‌نظر شده و فقط تحقیقات کمی مورد بررسی قرار گرفته‌اند. چرا که فرا تحلیل، تجزیه و تحلیل‌های کمی (اعم از همبستگی، آزمایشی و شبه آزمایشی) را تحلیل ثانویه می‌کند (Ortega, 2011: 8).

در این پژوهش، در اجرای فرا تحلیل ابتدا در بخش اول، عناصر بنیادین تحقیقات انجام‌شده شامل مبانی نظری فرضیه‌ها، جامع آماری، حجم نمونه، روش تحقیق و غیره دسته‌بندی شده و اطلاعات به دست آمده با استفاده از نرم‌افزار SPSS مورد نقد قرار گرفته است. در بخش دوم مطالعات جمع‌آوری و کدگذاری صورت گرفت و با ورود داده‌ها به نرم‌افزار CMA، نتایج منتج از نرم‌افزار مورد بررسی قرار گرفته است، اندازه اثر محاسبه شد و پس از آن تحلیل‌های اصلی و هم‌چنین تکمیلی روی داده‌ها انجام گرفت.

اندازه اثر یا قوت یافته‌های کمی (همان: ۹) مقیاسی است که نتایج تحقیقات مختلف را در قالب یک مقیاس عددی اثربخش نشان می‌دهد. برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از دو مدل

آماري استفاده شد که عبارت‌اند از مدل اثرات ثابت^۱ و مدل اثرات تصادفی^۲. در تفسیر اندازه اثر نیز از جدول ذیل که برگرفته از نظریات کوهن است، استفاده می‌شود.

جدول ۱- توزیع طبقات اندازه اثر بر مبنای برآورد آماره‌ها

اندازه اثر (ES)	ضریب همبستگی پیرسون (r)	اندازه تأثیر (d)	واریانس تبیین شده (S ²)
اندازه اثر کم	کمتر از ۰/۳	کمتر از ۰/۵	۰/۰۱
اندازه اثر متوسط	از ۰/۳ تا ۰/۵	از ۰/۵ تا ۰/۸	۰/۰۹
اندازه اثر زیاد	۰/۵ و بیشتر	۰/۸ و بیشتر	۰/۲۵

(کوهن، ۱۹۷۷).

جدول ۲ مشخصات اسناد مورد بررسی از نظر عنوان مطالعه، سال انتشار و محل نشر

نشان می‌دهد.

جدول ۲- مشخصات اسناد مورد بررسی

ردیف	عنوان مطالعه	سال انتشار	محل نشر
۱	تبیین نقش سرمایه اجتماعی در توانمندسازی مددجویان تحت پوشش کمیته امداد (مطالعه موردی مددجویان تحت پوشش کمیته امداد شهرستان بهارستان)	۱۳۹۴	پایان‌نامه کارشناسی ارشد
۲	بررسی تأثیر سرمایه اجتماعی بر توانمندسازی اساتید دانشگاه (مطالعه موردی: دانشگاه صنعتی شریف) و مطالعات کیفی	۱۳۹۲	پایان‌نامه کارشناسی ارشد موسسه آموزش عالی غیردولتی غیرانتفاعی کار
۳	ارزیابی و تأثیر مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی بر توانمندسازی زنان روستایی مطالعه موردی: دهستان شبان، شهرستان اسلام‌آباد غرب	۱۳۹۵	زن و جامعه
۴	توانمندی زنان سرپرست خانوار و عوامل اجتماعی-فرهنگی مرتبط با آن: مطالعه زنان زیرپوشش کمیته امداد امام خمینی	۱۳۹۵	زن و جامعه

1. Fixed Effects Model
2. Random Effects Model

فرا تحلیل مطالعات تجربی عوامل اثرگذار بر...، موسوی و اسدپور | ۲۶۹

ردیف	عنوان مطالعه	سال انتشار	محل نشر
	(ره) شهر تبریز		
۵	بررسی و نظرسنجی درباره مؤلفه‌های توانمندسازی زنان روستایی و تبیین عوامل مؤثر بر آنها: مطالعه موردی روستاهای شهرستان اصفهان	۱۳۹۳	روستا و توسعه
۶	بررسی تاثیر طرح‌های مشاغل خانگی بر توانمندسازی زنان روستایی (مورد: استان البرز)	۱۳۹۲	پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه تربیت مدرس
۷	شناخت و ارزیابی عوامل مؤثر در توانمندسازی زنان روستایی (مطالعه موردی: روستاهای شهرستان اصفهان)	۱۳۹۲	پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه صنعتی اصفهان
۸	تأثیر کسب‌وکارهای خانگی بر توانمندسازی اجتماعی زنان روستایی	۱۳۹۳	فصلنامه زن و جامعه
۹	سازه‌های مؤثر بر توانمندسازی زنان روستایی عضو صندوق‌های اعتبارات خرد شهرستان فیروزکوه	۱۳۹۵	پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران
۱۰	بررسی عوامل اجتماعی مؤثر بر توانمندسازی زنان روستایی	۱۳۹۰	پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه الزهرا
۱۱	سنجش میزان توانمندی اقتصادی و اجتماعی زنان قالیباف روستایی و عوامل مؤثر بر آن (مطالعه موردی استان همدان)	۱۳۹۱	زن در توسعه و سیاست
۱۲	ارزیابی نقش شبکه‌های اجتماعی مجازی در توانمندسازی زنان روستایی (مطالعه موردی: دهستان هنزاه بخش هنزاه)	۱۳۹۶	پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه تربیت مدرس
۱۳	نقش بهره‌مندی از رسانه‌ها در توانمندسازی زنان	۱۳۹۲	پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه علامه طباطبایی
۱۴	نقش فناوری‌های اطلاعات و ارتباطات در توانمندسازی زنان ایران	۱۳۸۶	پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه علامه طباطبایی
۱۵	مؤلفه‌های توانمندی زنان و تبیین عوامل مؤثر بر آنها	۱۳۸۶	پژوهش زنان
۱۶	بررسی تأثیر حمایت اجتماعی بر توانمندسازی زنان	۱۳۸۸	مجله مطالعات توسعه اجتماعی ایران

ردیف	عنوان مطالعه	سال انتشار	محل نشر
۱۷	بررسی نقش عوامل اجتماعی و روان‌شناختی بر توانمندسازی زنان روستایی سرپرست خانوار تحت پوشش کمیته امداد (مورد مطالعه: شهرستان عباس‌آباد)	۱۳۹۵	مجله تحقیقات اقتصاد و توسعه کشاورزی ایران
۱۸	بررسی عوامل مؤثر بر توانمندی زنان سرپرست خانوار مطالعه موردی زنان سرپرست خانوار تحت حمایت کمیته امداد امام (ره) استان اردبیل سنین بین ۲۰ الی ۳۰ سال)	۱۳۹۲	پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه آزاد اسلامی واحد خلخال
۱۹	بررسی عوامل مؤثر بر میزان توانمندی زنان سرپرست خانوار شهرستان ورامین	۱۳۸۹	پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه علامه طباطبایی
۲۰	بررسی عوامل اجتماعی-فرهنگی مؤثر بر توانمندسازی زنان از دیدگاه زنان سرپرست خانوار تحت پوشش کمیته امداد شهرستان خرم‌آباد	۱۳۹۶	پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه شهید چمران اهواز
۲۱	رابطه بین حمایت اجتماعی، خودکارآمدی و توانمندسازی زنان سرپرست خانوار کمیته امداد امام خمینی (ره)	۱۳۹۶	پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه الزهرا
۲۲	امکان‌سنجی توانمندسازی محله‌های اسکان غیررسمی از طریق افزایش سرمایه اجتماعی در محله شیرآباد شهر زاهدان	۱۳۹۵	رفاه اجتماعی
۲۳	جایگاه سرمایه اجتماعی در توانمندسازی و ساماندهی اجتماعات ساکن در سکونتگاه‌های غیررسمی * مطالعه موردی: پیرامون محله استخر عینک رشت)	۱۳۹۴	چشم انداز جغرافیایی (مطالعات انسانی)

جدول ۳ نیز فراوانی فرضیات را در مقالات و پایان‌نامه‌های توانمندسازی اجتماعی به نمایش می‌گذارد.

جدول ۳- توزیع فراوانی فرضیات مستقل با فراوانی بیش از ۵ درصد تحقیقات توانمندسازی اجتماعی

درصد	فراوانی	فرضیه
۱۴/۵۶	۱۱	رابطه بین سطح تحصیلات و توانمندسازی اجتماعی
۱۱/۸۴	۹	رابطه بین سن و توانمندسازی اجتماعی
۷/۸۹	۶	رابطه بین وضعیت تأهل و توانمندسازی اجتماعی
۶/۵۵	۵	رابطه بین بعد خانوار و توانمندسازی اجتماعی
۱۴/۵۶	۱۱	رابطه بین پایگاه اقتصادی-اجتماعی و توانمندسازی اجتماعی
۱۰/۵۲	۸	رابطه بین سرمایه اجتماعی و توانمندسازی اجتماعی
۹/۲۱	۷	رابطه بین مشارکت اجتماعی و توانمندسازی اجتماعی
۹/۲۱	۷	رابطه بین اعتماد اجتماعی و توانمندسازی اجتماعی
۷/۸۹	۶	رابطه بین حمایت اجتماعی و توانمندسازی اجتماعی
۷/۸۹	۶	رابطه بین میزان استفاده از رسانه‌ها و توانمندسازی اجتماعی
۱۰۰	۷۶	مجموع

یافته‌های پژوهش

در این بخش، یافته‌های تحقیق در دو بحث جداگانه یافته‌های توصیفی و یافته‌های مستخرج از نرم‌افزار فرا تحلیل ارائه می‌شود.

یافته‌های توصیفی

جدول زیر (شماره ۴)، فراوانی تحقیقات مرور شده را برحسب نوع تحقیق نشان می‌دهد. بر اساس داده‌های جدول مزبور می‌توان گفت از میان ۲۳ مطالعه مرور شده در زمینه توانمندسازی اجتماعی، ۱۰ مورد به شکل مقالات علمی-پژوهشی به چاپ رسیده‌اند و سایر موارد (۱۳ تحقیق معادل ۵۶/۵۲ درصد) حاصل پایان‌نامه‌های مقطع کارشناسی ارشد بوده‌اند.

جدول ۴- توزیع فراوانی و درصدی تحقیقات مرور شده برحسب نوع تحقیق

نوع تحقیق	فراوانی	درصد
مقاله	۱۰	۴۳/۴۷
پایان‌نامه	۱۳	۵۶/۵۲
جمع کل	۲۳	۱۰۰

ویژگی دیگری که در تحقیقات مرور شده مورد بررسی قرار گرفت، بحث جامعه آماری تحقیقات بوده است. بر اساس اطلاعات جدول ذیل باید گفت ۳۹/۱۳ درصد تحقیقات (۹ مورد) به توانمندسازی اجتماعی زنان روستایی، ۲۶/۰۹ درصد تحقیقات (معادل ۶ مورد) به توانمندسازی اجتماعی زنان سرپرست خانوار، ۱۷/۳۹ درصد (معادل ۴ مورد) به گروه زنان و ۸/۶۹ درصد (معادل ۲ مورد) به توانمندسازی شهروندان بالای ۱۸ سال توجه کرده و آن را مورد بررسی و تحلیل قرار داده‌اند. همچنین یک مورد از تحقیق نیز به مددجویان و اساتید دانشگاه اختصاص داشته که در مجموع ۸/۷ درصد را در برمی‌گیرد. نگاهی به جامعه آماری مورد بررسی نشان می‌دهد که بیشتر آن‌ها در میان گروه زنان (۸۲/۶۱ درصد) و تنها ۱۷/۳۹ درصد در میان هر دو جنس زن و مرد بوده است.

جدول ۵- توزیع فراوانی و درصدی تحقیقات مرور شده برحسب جامعه آماری

جامعه آماری	فراوانی	درصد
زنان روستایی	۹	۳۹/۱۳
زنان سرپرست خانوار	۶	۲۶/۰۹
زنان	۴	۱۷/۳۹
مددجویان	۱	۴/۳۵
شهروندان بالای ۱۸ سال	۲	۸/۶۹
اساتید دانشگاه	۱	۴/۳۵
جمع کل	۲۳	۱۰۰

جدول شماره ۶ نیز فراوانی و درصد تحقیقات مرور شده را برحسب نظریات مورد استناد نشان می‌دهد. بر اساس اطلاعات جدول مزبور باید گفت ۳۹/۱۳ درصد تحقیقات (۹ مورد) از نظریات ترکیبی بهره برده بوده‌اند. همچنین نظریات فمینیستی توانمندسازی (۷ مورد معادل ۳۰/۴۳ درصد) و نظریات توانمندسازی (۴ مورد معادل ۱۷/۳۹ درصد) نیز در تحقیقات استفاده شد. از میان ۲۳ مطالعه مرور شده نیز، ۳ مورد (معادل ۱۳/۰۵ درصد) فاقد نظریه بوده است.

جدول ۶- توزیع فراوانی و درصدی تحقیقات مرور شده برحسب جامعه آماری

نظریات مورد استناد	فراوانی	درصد
نظریات ترکیبی	۹	۳۹/۱۳
نظریات فمینیستی توانمندسازی	۷	۳۰/۴۳
نظریات توانمندسازی	۴	۱۷/۳۹
فاقد نظریه	۳	۱۳/۰۵
جمع کل	۲۳	۱۰۰

جدول زیر نیز توزیع فراوانی و درصد تحقیقات مرور شده را برحسب اعتبار و پایایی نشان می‌دهد. از نظر ذکر اعتبار باید گفت ۲۶/۰۸ درصد از اسناد مرور شده از اعتبار ابزار گردآوری اطلاعات در تحقیق سخنی به میان نیاورده‌اند. ۷۳/۹۱ درصد نیز اعتبار ابزار جمع‌آوری داده‌ها و نحوه اعتبارسنجی آن را ذکر کرده‌اند. جهت اعتبارسنجی نیز غالب تحقیقات از اعتبار صوری استفاده شده است. از نظر ذکر پایایی نیز، ۷۸/۲۶ درصد پایایی تحقیق را عنوان نموده و تنها ۵ مورد از تحقیقات به آن پرداخته‌اند. تحقیقات مرور شده از ضریب آلفای کرونباخ جهت پایایی سنجی بهره برده‌اند.

جدول ۷- توزیع فراوانی و درصدی تحقیقات مرور شده برحسب اعتبار تحقیق

اعتبارسنجی	فراوانی	درصد	پایایی	فراوانی	درصد
ذکر اعتبار	۱۷	۷۳/۹۱	ذکر پایایی	۱۸	۷۸/۲۶
عدم ذکر اعتبار	۶	۲۶/۰۸	عدم ذکر پایایی	۵	۲۱/۷۳
جمع کل	۲۳	۱۰۰	جمع کل	۲۳	۱۰۰

یافته‌های فرا تحلیل

یافته‌های فرا تحلیل حاصل از هر یک از متغیرهای حاضر در فرضیه‌ها در جدول شماره (۷) نشان داده شده‌اند.

در متغیر سطح تحصیلات، نتایج آزمون ناهمگونی، حکایت از معناداری این آزمون دارد ($P\text{-Value}=0/000$) که نشان می‌دهد مطالعات تا حد زیادی ناهمگون‌اند. تلفیق آن‌ها با مدل آثار ثابت موجه نیست و باید از مدل آثار تصادفی به منظور ترکیب نتایج استفاده کرد. نتایج اثرات تصادفی نشان می‌دهد که رابطه سطح تحصیلات و توانمندسازی اجتماعی، در ۱۱ فرضیه بررسی شده معادل $0/389$ ، مثبت و معنادار است. با توجه به جدول تفسیر اندازه کوهن (جدول شماره یک)، اندازه اثر بین سطح تحصیلات و توانمندسازی اجتماعی در ۱۱ مطالعه در حد متوسط است.

در تحلیل رابطه سن و توانمندسازی اجتماعی، از آنجاکه آزمون ناهمگونی معنادار است ($P\text{-Value}=0/000$) بنابراین مدل تصادفی بر مدل ثابت ارجح است و همچنین وجود متغیر تعدیل‌کننده را نیز می‌رساند که در این تحقیق بررسی آن امکان‌پذیر نیست. نتایج اثرات تصادفی نشان می‌دهد که رابطه سن و توانمندسازی اجتماعی، در ۹ فرضیه بررسی شده معادل $-0/111$ ، منفی و معنادار است. با توجه به جدول تفسیر اندازه اثر کوهن، اندازه اثر بین دو متغیر فوق‌الذکر در حد پایین است.

معناداری ($P\text{-Value}=0/000$) در آزمون ناهمگونی رابطه وضعیت تأهل و توانمندسازی اجتماعی در ۶ مطالعه، حکایت از این دارد که مطالعات ناهمگون هستند. تلفیق آن‌ها با مدل آثار ثابت موجه نیست و باید از مدل آثار تصادفی به منظور ترکیب نتایج استفاده کرد. نتایج اثرات تصادفی نشان می‌دهد که رابطه وضعیت تأهل و توانمندسازی اجتماعی، در ۶ فرضیه بررسی شده معادل $0/291$ ، مثبت و معنادار است. با توجه به جدول تفسیر اندازه کوهن، اندازه اثر بین وضعیت تأهل و توانمندسازی اجتماعی در ۶ مطالعه در حد پایین است.

در تحلیل رابطه بعد خانوار و توانمندسازی اجتماعی از آنجا که آزمون ناهمگونی معنادار است ($P\text{-Value}=0/000$) بنابراین مدل تصادفی بر مدل ثابت ارجح است و همچنین وجود متغیر تعدیل کننده را نیز می‌رساند که در این تحقیق بررسی آن امکان پذیر نیست. نتایج اثرات تصادفی نشان می‌دهد که رابطه بعد خانوار و توانمندسازی اجتماعی، در ۵ فرضیه بررسی شده معادل $0/364$ ، مثبت و معنادار است. با توجه به جدول تفسیر اندازه اثر کوهن، اندازه اثر بین دو متغیر فوق‌الذکر در حد متوسط است.

معناداری ($P\text{-Value}=0/000$) در آزمون ناهمگونی رابطه پایگاه اقتصادی-اجتماعی و توانمندسازی اجتماعی در ۱۱ مطالعه، حکایت از این دارد که مطالعات ناهمگون هستند. در واقع، این آزمون به ما می‌گوید که ۱۱ فرضیه مربوط به رابطه پایگاه اقتصادی-اجتماعی و توانمندسازی اجتماعی، به شدت به لحاظ ویژگی‌ها و مشخصه‌های مطالعات متفاوت‌اند. نتایج اثرات تصادفی نشان می‌دهد که رابطه پایگاه اقتصادی-اجتماعی و توانمندسازی اجتماعی، در ۱۱ فرضیه بررسی شده معادل $0/436$ ، مثبت و معنادار است. با توجه به جدول تفسیر اندازه کوهن، اندازه اثر بین پایگاه اقتصادی-اجتماعی و توانمندسازی اجتماعی در ۱۱ مطالعه در حد متوسط است.

در تحلیل رابطه سرمایه اجتماعی و توانمندسازی اجتماعی از آنجا که آزمون ناهمگونی معنادار است ($P\text{-Value}=0/000$) بنابراین مدل تصادفی بر مدل ثابت ارجح است و همچنین وجود متغیر تعدیل کننده را نیز می‌رساند که در این تحقیق بررسی آن امکان پذیر نیست. نتایج اثرات تصادفی نشان می‌دهد که رابطه سرمایه اجتماعی و توانمندسازی اجتماعی، در ۸ فرضیه بررسی شده معادل $0/402$ ، مثبت و معنادار است. با توجه به جدول تفسیر اندازه اثر کوهن، اندازه اثر بین دو متغیر فوق‌الذکر در حد متوسط رو به بالا است.

معناداری ($P\text{-Value}=0/000$) در آزمون ناهمگونی رابطه مشارکت اجتماعی و توانمندسازی اجتماعی در ۷ مطالعه، حکایت از این دارد که مطالعات ناهمگون هستند. تلفیق آن‌ها با مدل آثار ثابت موجه نیست و باید از مدل آثار تصادفی به منظور ترکیب نتایج استفاده کرد. در واقع، این آزمون به ما می‌گوید که ۷ فرضیه مربوط به رابطه مشارکت

اجتماعی و توانمندسازی اجتماعی، به‌شدت به لحاظ ویژگی‌ها و مشخصه‌های مطالعات متفاوت‌اند. نتایج اثرات تصادفی نشان می‌دهد که رابطه مشارکت اجتماعی و توانمندسازی اجتماعی، در ۷ فرضیه بررسی شده معادل ۰/۴۳۴، مثبت و معنادار و در حد متوسط رو به بالا است.

آزمون ناهمگونی معنادار ($P\text{-Value}=0/000$) بین اعتماد اجتماعی و توانمندسازی اجتماعی، ارجح بودن مدل تصادفی بر مدل ثابت را به نمایش می‌گذارد. نتایج اثرات تصادفی نشان می‌دهد که رابطه اعتماد اجتماعی و توانمندسازی اجتماعی، در ۷ فرضیه بررسی شده معادل ۰/۴۰۴، مثبت و معنادار است. با توجه به جدول تفسیر اندازه اثر کوهن، اندازه اثر بین دو متغیر فوق‌الذکر در حد متوسط رو به بالا است.

در تحلیل رابطه حمایت اجتماعی و توانمندسازی اجتماعی از آنجاکه آزمون ناهمگونی معنادار است ($P\text{-Value}=0/000$) بنابراین مدل تصادفی بر مدل ثابت ارجح است و همچنین وجود متغیر تعدیل‌کننده نیز به این شیوه مشخص می‌شود. این متغیرهای تعدیل‌کننده نیاز به بررسی دارند و انگیزه تحقیقات کامل‌تر را موجب می‌شوند. اگرچه در این تحقیق بررسی آن‌ها امکان‌پذیر نیست. نتایج اثرات تصادفی نشان می‌دهد که رابطه حمایت اجتماعی و توانمندسازی اجتماعی، در ۶ فرضیه بررسی شده معادل ۰/۳۱۹، مثبت و معنادار است. بنابراین متغیر مستقل حمایت اجتماعی با اندازه اثر متوسط بر توانمندسازی اجتماعی اثر دارد.

معناداری ($P\text{-Value}=0/000$) در آزمون ناهمگونی رابطه میزان استفاده از رسانه‌ها و توانمندسازی اجتماعی در ۶ مطالعه، حکایت از این دارد که مطالعات ناهمگون هستند. تلفیق آن‌ها با مدل آثار ثابت موجه نیست و باید از مدل آثار تصادفی به‌منظور ترکیب نتایج استفاده کرد. نتایج اثرات تصادفی نشان می‌دهد که رابطه میزان استفاده از رسانه‌ها و توانمندسازی اجتماعی، در ۶ فرضیه بررسی شده معادل ۰/۴۰۱، مثبت و معنادار است. با توجه به جدول تفسیر اندازه کوهن، اندازه اثر بین میزان استفاده از رسانه‌ها و توانمندسازی اجتماعی در ۶ مطالعه در حد متوسط رو به بالا است.

جدول ۸- یافته‌های فرا تحلیل فرضیات تحقیقی توانمندسازی اجتماعی

آزمون ناهمگونی				اندازه اثر در فاصله ۰/۹۵				خلاصه آماره‌های فرا تحلیل فرضیات
I-Squared (D2)	سطح معنی داری (P-Value)	درجه آزادی (Df)	مقدار آزمون Q	تعداد مطالعه	سطح معنی داری (P-Value)	اثرات ترکیبی	مدل	
۹۰/۸۶۲	۰/۰۰۰	۱۰	۱۰۹/۴۳۹	۱۱	۰/۰۰۰	۰/۴۱۰	ثابت	رابطه بین سطح تحصیلات و توانمندسازی اجتماعی
					۰/۰۰۰	۰/۳۸۹	تصادفی	
۹۹/۸۷۹	۰/۰۰۰	۸	۴۳۸/۱۵۸	۹	۰/۰۰۰	-۰/۲۸۹	ثابت	رابطه بین سن و توانمندسازی اجتماعی
					۰/۵۴۶	-۰/۱۱۱	تصادفی	
۹۵/۳۷۹	۰/۰۰۰	۵	۴۲۱/۸۵۶	۶	۰/۰۰۰	۰/۲۶۴	ثابت	رابطه بین وضعیت تأهل و توانمندسازی اجتماعی
					۰/۰۰۱	۰/۲۹۱	تصادفی	
۹۹/۲۶۴	۰/۰۰۰	۴	۱۸۹/۱۰۶	۵	۰/۰۰۰	۰/۳۱۲	ثابت	رابطه بین بعد خانوار و توانمندسازی اجتماعی
					۰/۰۰۰	۰/۳۶۴	تصادفی	
۹۶/۹۷۶	۰/۰۰۰	۱۰	۱۶۵/۳۱۹	۱۱	۰/۰۰۰	۰/۳۶۲	ثابت	رابطه بین پایگاه اقتصادی- اجتماعی و توانمندسازی اجتماعی
					۰/۰۰۲	۰/۴۳۶	تصادفی	
۹۴/۱۸۵	۰/۰۰۱	۷	۱۳۶/۵۸۹	۸	۰/۰۰۰	۰/۳۸۹	ثابت	رابطه بین سرمایه اجتماعی و توانمندسازی اجتماعی
					۰/۰۰۱	۰/۴۰۲	تصادفی	
۹۵/۶۵۴	۰/۰۰۰	۶	۱۳۸/۰۴۸	۷	۰/۰۰۰	۰/۳۹۰	ثابت	رابطه بین مشارکت اجتماعی و توانمندسازی اجتماعی
					۰/۰۰۰	۰/۴۳۴	تصادفی	
۷۱/۰۸۲	۰/۰۰۲	۶	۲۰/۷۴۹	۷	۰/۰۰۰	۰/۳۹۴	ثابت	رابطه بین اعتماد اجتماعی و توانمندسازی اجتماعی
					۰/۰۰۰	۰/۴۰۴	تصادفی	
۶۷/۶۲۳	۰/۰۰۹	۵	۱۵/۴۴۳	۶	۰/۰۰۰	۰/۳۱۴	ثابت	رابطه بین حمایت اجتماعی و توانمندسازی اجتماعی
					۰/۰۰۰	۰/۳۱۹	تصادفی	
۹۵/۱۸۱	۰/۰۰	۵	۱۰۳/۷۵۴	۶	۰/۰۰۰	۰/۳۹۶	ثابت	رابطه بین میزان استفاده از رسانه‌ها و توانمندسازی اجتماعی
					۰/۰۰۰	۰/۴۰۱	تصادفی	

بحث و نتیجه‌گیری

مطالعه پیش‌رو درصدد بررسی و تحلیل عوامل مؤثر بر توانمندسازی اجتماعی با کاربست روش فرا تحلیل بوده است. با توجه به مطالعات کمی بی‌شماری که در زمینه پدیده مورد بررسی فوق‌الذکر در سطح داخلی انجام شده بود و هم‌چنین وجود ابهام و آشفتگی درباره علل مؤثر بر توانمندسازی اجتماعی، استفاده از این روش از یکسو مقدر و ممکن و از سوی دیگر دارای اهمیت وافر بوده است. بدین ترتیب، بازتحلیل و شناسایی مهم‌ترین عوامل مؤثر بر توانمندسازی اجتماعی به‌عنوان هدف تحقیق تعریف شد.

جهت دستیابی به اهداف تحقیق، به شیوه تمام‌شماری تمامی مطالعات کمی در حوزه توانمندسازی اجتماعی به‌عنوان جامعه آماری انتخاب شدند. در نهایت از میان مطالعات معتبر داخلی در فاصله سال‌های ۱۳۸۶ تا ۱۳۹۹ تعداد ۲۳ سند جهت انجام فرا تحلیل مورد استفاده قرار گرفتند و با استفاده از نرم‌افزار CMA تحلیل شده‌اند. یافته‌ها در دو بخش یافته‌های توصیفی و یافته‌های تحلیلی ارائه شدند.

یافته‌های توصیفی نشان می‌دهند که از میان ۲۳ سند مرور شده در زمینه توانمندسازی اجتماعی، ۱۰ سند به شکل مقالات علمی-پژوهشی به چاپ رسیده‌اند و سایر موارد حاصل پایان‌نامه‌های مقطع کارشناسی ارشد بوده‌اند. هم‌چنین از نظر جامعه آماری مورد بررسی، غالب اسناد در میان گروه زنان به انجام رسیده است. یافته‌های حاصله نشان داد که غالب تحقیقات یعنی ۹ سند از نظریات ترکیبی بهره برده بوده‌اند.

اما یافته قابل‌تأمل این است که از میان ۲۳ سند مورد بررسی، سه مورد از آن‌ها در مطالعه خود به هیچ نظریه‌ای اشاره نکرده بوده‌اند و این امر از نقاط ضعف تحقیقات علمی به شمار می‌رود. چرا که طرح کردن مبانی نظری در باب پدیده‌های اجتماعی، ذهن خواننده را نسبت به دریچه‌ها و منظرهای مختلف مطالعه پدیده [در اینجا پدیده توانمندسازی اجتماعی] حساس‌تر کرده و باعث می‌شود به شکلی جامع‌نگرانه و چندبعدی به پدیده مورد بررسی بنگرد.

بخش دوم یافته‌های تحقیق مربوط به یافته‌های تحلیلی بوده است. یافته‌های تحلیلی حاصله نمایانگر وجود رابطه معنادار و پذیرفته شده میان متغیر وابسته تحقیق (توانمندسازی اجتماعی) و تمامی متغیرهای مستقل (سطح تحصیلات، سن، وضعیت تأهل، بعد خانوار، پایگاه اقتصادی-اجتماعی، سرمایه اجتماعی، مشارکت اجتماعی، اعتماد اجتماعی، حمایت اجتماعی و میزان استفاده از رسانه‌ها) است. یافته‌ای که آزمون ناهمگونی معنادار بین متغیرهای مستقل و متغیر وابسته آن را تأیید می‌کند. اندازه اثرات ترکیبی نیز جهت و سطح رابطه بین متغیرهای مستقل مورد بررسی و توانمندسازی اجتماعی را نشان داده داد.

برای مثال، نتایج اندازه اثرات ترکیبی در باب رابطه سطح تحصیلات و توانمندسازی اجتماعی، در ۱۱ فرضیه بررسی شده معادل ۰/۳۸۹، مثبت و معنادار و در حد متوسط است. تحصیلات یکی از مهم‌ترین شاخص‌های سرمایه فرهنگی به شمار می‌رود. افرادی که از سطح تحصیلات بالاتری برخوردارند، می‌توانند با کاربست آن، شبکه روابط اجتماعی خویش را گسترده‌تر سازند و به موقعیت‌های اجتماعی بالاتری دست یابند و از موقعیت خود برای افزایش سرمایه اقتصادی و اجتماعی بهره‌مند گردند. به عبارت دقیق‌تر سرمایه فرهنگی افراد می‌تواند در راستای توان‌افزایی اجتماعی آنان عمل کند.

با توجه به میانگین شدت تأثیر متغیرهای مورد بررسی در تحقیق، به ترتیب اهمیت پایگاه اقتصادی-اجتماعی به عنوان مهم‌ترین عامل مؤثر بر میزان توانمندسازی اجتماعی مورد تأیید قرار گرفته است. می‌توان گفت متغیر مستقل مذکور به عنوان متغیری زمینه‌ای و در سطح فردی مطرح است و از سوی دیگر اهمیت توانمندسازی اقتصادی را به عنوان زمینه‌ساز توانمندسازی اجتماعی به نمایش می‌گذارد. همان‌طوری که برخی از پژوهشگران اذعان داشتند که مشارکت در فعالیت‌های تولیدی درآمدزا به‌طور کلی به توانمندسازی در ابعاد مختلف کمک می‌کند (Sharma and Kanta Varma, 2020).

بدین ترتیب باید در راستای توان‌افزایی اقتصادی افراد اقدامات قاطع و کارآمد و درعین حال جامع‌نگر انجام داد. یکی از روش‌های توانمندسازی اقتصادی افراد در جامعه، داشتن شغل با درآمد مکفی است. به حدی که فرد از عهده مخارج زندگی خود و احتمالاً

اطرافینش بریاید. بالعکس، فردی که با وجود قرارگیری در سنین فعالیت اقتصادی، فاقد شغل و اصطلاحاً «بیکار» باشد، فردی توانمند در حوزه اقتصاد نیست. این امر می‌تواند به نوبه خود بر توانمندسازی اجتماعی وی اثر منفی برجای گذارد.

با توجه به تأثیر مستقیم و مثبت سرمایه اجتماعی و مؤلفه‌های آن بر توانمندسازی افراد باید گفت که هرچه میزان دسترسی اعضای یک جامعه به سرمایه‌های اجتماعی افزایش پیدا کند، به همان نسبت توانمندی افراد بیشتر خواهد شد (Fireston and et al. 2020: 549). به عبارتی، سرمایه اجتماعی با ایجاد همبستگی در بین افراد به منزله منبع کنش‌های اجتماعی و با افزایش همکاری در راستای رسیدن به منافع عمومی، تسهیل کنش جمعی و ایجاد مشارکت، انسجام و اعتماد در بین افراد جامعه، نه تنها به کاستن اختلافات می‌انجامد، بلکه به توانمندسازی و بهبود سطح توانمندی آنان در ابعاد مختلف از جمله بعد اجتماعی و در نتیجه پررنگ‌تر شدن نقش آنها در فرایند توسعه می‌شود (همان: ۱۰۱).

همچنین با توجه به تأثیرگذاری میزان استفاده از رسانه‌ها بر توانمندسازی باید گفت وسایل ارتباط جمعی به عنوان محصول و فرایند مستقیم توسعه می‌توانند از رهگذر معرفی پتانسیل عظیم و توانمندی‌های ناشناخته انسانی به جامعه از یکسو و آگاه‌سازی افراد نسبت به این توانمندی‌ها و ایجاد خودباوری در آنها از سوی دیگر، روند و فرایند توانمندسازی افراد را تسهیل نماید. به بیانی دقیق‌تر، وسایل ارتباط جمعی فرصت‌هایی مهم را برای شکوفایی استعداد افراد در زمینه‌های کاری و ارتقای مشارکت فعالانه و اثرگذار افراد در زندگی اقتصادی، سیاسی و اجتماعی فراهم می‌آورد و به منزله ابزاری برای بهبود شرایط افراد و افزایش توانمندی‌های اجتماعی آنان در نظر گرفته می‌شوند.

در باب تأثیر حمایت اجتماعی بر توانمندی افراد نیز، کاپلان باور دارد حمایت اجتماعی کمک می‌کند که افراد بتوانند بر استرس‌های روانی خود غلبه کرده و از مشکلات خویش بکاهند. به نظر وی، حمایت اجتماعی یکی از مهم‌ترین فاکتورهای سلامتی روانی و جسمانی است و افراد برخوردار از آن، توانایی کنترل فشار شدید بر زندگی را دارند و دارای زندگی سالم‌تر، شاداب‌تر و بهینه‌تری هستند.

همان‌طور که گفته شد سن افراد کمترین میزان تأثیرگذاری بر توانمندسازی اجتماعی آنان را دارد. به‌نحوی که می‌توان گفت میزان اثرگذاری سن افراد بر توانمندسازی اجتماعی آنان ناچیز و از نظر جهت رابطه نیز به‌صورت منفی و معکوس است؛ یعنی هرچه سن افراد بالاتر می‌رود میزان توانمندسازی اجتماعی آنان در سطح پایین‌تری قرار دارد.

نکته دیگری که نباید از نظر دور داشت، وجود متغیرهای تعدیل‌کننده در تحقیقات مورد بررسی بوده است که در بخش یافته‌های تحلیلی مورد تأکید قرار گرفت. دلیل این تأکید بدین مسئله برمی‌گردد که وجود متغیرهای اثرگذار دیگر بر توانمندسازی اجتماعی بیرون از متغیرهای مستقل مورد بررسی در این مطالعه [که بر اساس اسناد مرور شده بوده است] را گوشزد کرده باشیم. امری که بررسی و شناسایی آنها و میزان و شدت تأثیرگذاری‌شان بر توانمندسازی اجتماعی می‌تواند آغازگر مطالعات تجربی دیگر در این حیطه باشد.

نکته دیگر مربوط به ارائه پیشنهادهایی در زمینه انجام هرچه بهتر و دقیق‌تر مطالعات با روش‌های مختلف تحلیل ثانویه از جمله فرا تحلیل است. در مطالعه پیش‌رو نشان داده شد که انجام مطالعات با روش فرا تحلیل متکی بر جمع‌آوری داده‌ها بر اساس مطالعات کمی پیشین در باب یک موضوع واحد [به‌عنوان نمونه توانمندسازی اجتماعی] است. بدیهی است که اعتبار مطالعاتی از قبیل شدت به اعتبار تحقیقات پیشین صورت پذیرفته متکی است. هرچند که محقق سعی می‌کند مطالعاتی را مورد واکاوی قرار دهد که از اعتبار بالایی برخوردار باشند اما قبل از این مرحله، در نظر گرفتن اقدامات پیشگیرانه ضروری است.

پیشنهادی که با توجه بدین مسئله قابل ارائه است مربوط به مرحله ارزیابی مقالات علمی-پژوهشی و نیز پایان‌نامه‌های تحصیلات تکمیلی است. بدین معنا که در فرایند ارزیابی، ساختار و محتوای مطالعات به‌دقت مطمح نظر قرار گیرد. این امر احتمال خطا و اشتباه را در مطالعات بعدی صورت گرفته بر اساس مطالعات اولیه مذکور کاهش داده و بر میزان دقت علمی مطالعات بعدی می‌افزاید. به شکل جزئی‌تری می‌توان گفت ارزیابان

مطالعات علمی تمامی اجزای یک تحقیق از جمله روش تحقیق، روش نمونه‌گیری، تعداد نمونه‌ها، آزمون‌های آماری مرتبط را در نظر گرفته و به نویسندگان گوشزد کنند که موارد مذکور به دقت گزارش شود. تنها در این صورت است که می‌توان از حجم انبوه انباشته‌شده تحقیقات کمی بهره برد.

علاوه بر پیشنهادهای روش‌شناختی یادشده، باید اضافه نمود که با توجه به اثرگذاری سرمایه اجتماعی و مؤلفه‌های آن بر توانمندسازی افراد، پیشنهاد می‌شود به‌واسطه سازوکارهای مختلف، اعم از ارتقای سطح دانش و آگاهی افراد نسبت به مسائلی همچون حقوق، توانمندی‌ها و استعدادهای خود، سلامت، مشارکت اجتماعی و فرصت‌های اقتصادی از طریق رسانه‌های گروهی و اجرای برنامه‌های ترویجی به‌ویژه برگزاری کلاس‌های آموزشی، بهبود بسترهای مشارکت افراد با تأکید بر رفع موانع قانونی و در نهایت افزایش میزان تعامل و اعتماد اجتماعی، شرایط لازم برای بهبود سطح سرمایه اجتماعی و در نتیجه توانمندسازی افراد فراهم شود.

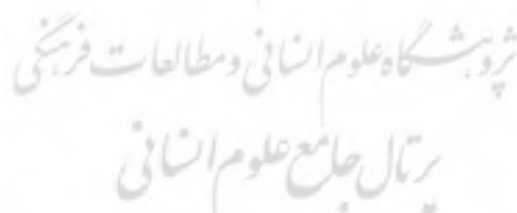
همچنین پیشنهاد می‌شود آموزش‌های ساده استفاده از فناوری‌های جدید اطلاعاتی و ارتباطی و رسانه‌های جدید مانند اینترنت و نظیر آن صورت پذیرد تا از طریق این فناوری‌ها گسترش آگاهی و اطلاعات موردنیاز فردی و اجتماعی شکل بگیرد و اعضای جامعه فارغ از جنسیت و سن بتوانند از آنها بهره‌مند شده و در مسیر توانمندسازی خود گام بردارند.

منابع

- افشانی، سید علیرضا و فاتحی، الهام. (۱۳۹۵)، «توانمندی زنان سرپرست خانوار و عوامل اجتماعی-فرهنگی مرتبط با آن: مطالعه زنان زیرپوشش کمیته امداد امام خمینی (ره) شهر تبریز»، *زن و جامعه*، سال هفتم، شماره سوم: ۱۹-۳۸.
- بوردیو، پی.یر. (۱۳۸۱)، *نظریه کنش: دلایل عملی و انتخاب عقلانی*، ترجمه: هادی مردی‌ها، تهران: نقش و نگار.
- پاتنام، روبرت. (۱۳۸۰)، *دموکراسی و سنت‌های مدنی*، ترجمه: محمدتقی دلفروز، تهران: دفتر مطالعات و تحقیقات سیاسی وزارت کشور.
- پرپنچی، سید ابوالفضل. (۱۳۹۴)، «تبیین نقش سرمایه اجتماعی در توانمندسازی مددجویان تحت پوشش کمیته امداد (مطالعه موردی مددجویان تحت پوشش کمیته امداد شهرستان بهارستان)»، *کنفرانس بین‌المللی علوم انسانی، روان‌شناسی و علوم اجتماعی*، تهران: ۲۷ آبان.
- پورگیو، فریده. (۱۳۷۹)، «بررسی توانمندسازی زنان در ایران با تأکید بر رسانه‌ها و کتاب‌های درسی، مرکز امور زنان ریاست جمهوری»، *اولین همایش توانمندسازی زنان*.
- تاج‌الدین، محمدباقر و رحمتی والا، لیلی. (۱۳۹۳)، «رسانه ملی و توانمندسازی زنان سرپرست خانوار (مورد مطالعه: زنان سرپرست خانوار منطقه ۱۸ تهران)»، *شورای فرهنگی اجتماعی زنان و خانواده*، سال ۱۷، شماره ۶۵: ۱۶۱-۱۲۰.
- رضائی، روح‌اله و زارعی، شیما. (۱۳۹۳)، «بررسی دیدگاه زنان روستایی درباره تأثیر مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی بر توانمندسازی آنان (مورد مطالعه: روستای حسن‌خان، شهرستان قروه)»، *زن در توسعه و سیاست*، دوره ۱۲، شماره دو: ۳۰۴-۲۸۷.
- سعدی، حشمت‌الله؛ جلیلیان، سارا و یعقوبی فرانی، احمد. (۱۳۹۳)، «تأثیر کسب‌وکارهای خانگی بر توانمندی اجتماعی زنان روستایی»، *زن و جامعه*، سال پنجم، شماره ۳: ۱۰۶-۸۵.
- شادی طلب، ژاله و گرایبی نژاد، علیرضا. (۱۳۸۳)، «فقر زنان سرپرست خانوار»، *زن در توسعه و سیاست*، دوره دوم، شماره ۱: ۴۹-۶۹.
- شکوری، علی؛ رفعت‌جاه، مریم و جعفری، معصومه. (۱۳۸۶)، «مؤلفه‌های توانمندی زنان و تبیین عوامل مؤثر بر آن‌ها»، *پژوهش زنان*، دوره ۵، شماره ۱: ۱-۲۶.

- فرخی، طاهره. (۱۳۷۶)، «نقش زنان در توسعه پایدار: تواناسازی زنان»، مرکز اطلاعات علمی، دوره اول، شماره ۱: ۷۶-۷۹.
- کلمن، جیمز. (۱۳۸۳)، *بنیادهای نظریه اجتماعی*، ترجمه: منوچهر صیوری، تهران: نی.
- کیانی، حوری؛ پارسی، حمیدرضا و فرهنگی، علی‌اکبر. (۱۳۹۶)، «تحلیل اثر رسانه‌های نوشتاری (الکترونیکی و چاپی) بر توانمندسازی زنان شاغل»، *مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران*، دوره ۶، شماره ۴: ۶۶۱-۶۸۷.
- مهاجری امیری، شیوا؛ مجردی، غلامرضا و بادیار، محمد. (۱۳۹۵)، «بررسی نقش عوامل اجتماعی و روانشناختی بر توانمندسازی زنان روستایی سرپرست خانوار تحت پوشش کمیته امداد (مورد مطالعه: شهرستان عباس‌آباد)»، *تحقیقات اقتصاد و توسعه کشاورزی ایران*، دوره ۴۷-۲، شماره ۱: ۲۱۱-۲۲۵.
- موزر، کارولین. (۱۳۷۲)، *برنامه‌ریزی برحسب جنسیت در جهان سوم*، نقش زنان در توسعه، تهران: روشنگران.
- هومن، حیدر علی. (۱۳۸۷)، *راهنمای علمی فرا تحلیل در پژوهش علمی*، تهران: سمت.
- Bushra, Aliya, and Wajiha, Nasra. (2015). "Assessing the Socio-Economic Determinants of Women." *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 7:3-8.
- De Anca, Celia, and Gabaldon, Patricia. (2013). "Female Directors and the Media: Stereotypes of Board Members." *Gender in Management: An International Journal*, 6: 334-351.
- Dudwick, N., Kuehnast, K., Nyhan Jones, V. and Woolcock, M. (2006). *Analyzing social capital in context: A guide to using qualitative methods*. World Bank Institute: Washington, D.C.
- Egger, M., Smith, G. D. and Altman, D. G. (2001). *Systematic reviews in health care meta-analysis in context*, BMJ publishing group.
- Fireston, J., Harris, R. and Vega, W. (2020). "The impact of gender role ideology, male expectancies, and acculturation on wife abuseA." *Journal of Law and Psychiatry*, 26.
- Kyem, P. A. K. (2004). "Power, Participation and inflexible institutions: an examination of the challenge to community empowerment in participatory GIS." *Applications cartographical*, 38 (384): 5-17.
- Mair, C., Shepperd, M. (2011). *meta- analysis issues, international conference on software metrics and estimating*, UK.

- Malik, Samina, and Courtney, Kathy. (2011). "Higher Education and Women's Empowerment in Pakistan." *Gender and Education*, 1: 29-45.
- Moy, Patricia and Scheufele, Dietram A. (2000). "Media Effects on Political Social Trust." *Journalism and Mass Communication Quarterly*, 77: 744- 759.
- Okere, Samuel, and Okere, Justina Sam (2013). "Print Media Framing of Women in Entrepreneurship: Prospects for Women Empowerment." *Journal Of Humanities And Social Science*, 6: 31-38.
- Putnam, R. D., Leonardi, Robert, and Nanetti, Raffaella Y. (1993). *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton University Press.
- Sen, Amartya. (1999). *Development as Freedom*. New York: Knopf.
- Shabir, Ghulam, Yousef Hameed, Yousef Mahmood, and et. Al. (2014). "The Impact of Social Media on Youth: A Case Study of Bahawalpur City." *Asian Journal of Social Sciences and Humanities*, 4: 123-151.
- Sharma, Preeti, and Kanta Varma, Shashi. (2020). "Women Empowerment through Entrepreneurial Activities of Self Help Groups." *Indian Res. J. Ext. Edu.* 8 (1).

استناد به این مقاله: موسوی، مهتری سادات و اسدپور، عهدیه. (۱۴۰۲). فرا تحلیل مطالعات تجربی عوامل اثرگذار بر توانمندسازی اجتماعی در ایران. فصلنامه برنامه ریزی رفاه و توسعه اجتماعی، ۱۵(۵۴)، ۲۵۷-۲۸۵.

Social Development and Welfare Planning Journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.